

עברי – דבר ערבית!

ידיעת השפה הערבית ביישוב היהודי בארץ ישראל

איתמר בן דוד

אנשי עבר וערב - משפחה יהודית בלבוש של בדווים מעבר הירדן, 1900 בקירוב (אוסף בן זאב, יד בן צבי)

התעת'מנות כפיתרון ציוני

שוליותה של השפה הערבית ביישוב העברי החדש לא הייתה "מתוכננת", אלא נבעה מסדר היום הלאומי של היישוב: גאולת קרקעות, התיישבות ועבודת אדמה, החייאת העברית והשגרתה ביישוב וחישוב זהות יהודית חדשה. עם זאת, היו מנהיגים, מורים ואנשי רוח "ספרדים" (כולל יוצאי המגרב) שפעלו - ודווקא מתוך הכרה ציונית - לחזק את מעמדן של השפה הערבית ותרבותה בקרב היישוב.

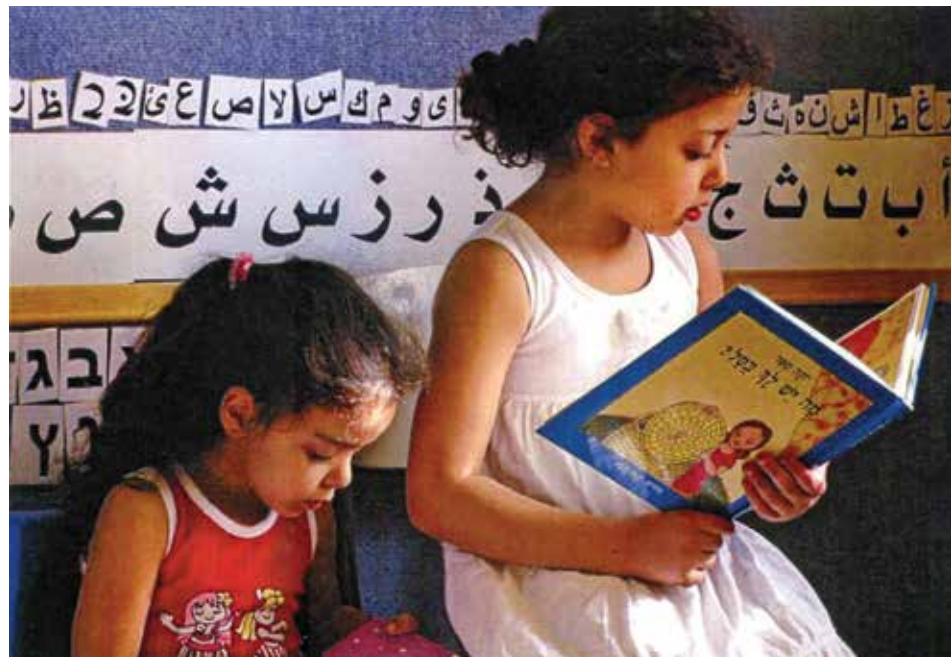
ערב מלחמת העולם הראשונה היו בארץ ישראל כ-85,000 יהודים, מהם 40 אחוז יהודים ספרדים. זרם העולים מאירופה שינה את המאזן הדמוגרפי הפנימי ביישוב היהודי, וגורמים אירופיים רבי השפעה פעלו בארץ ישראל: חובבי ציון, הברון רוטשילד ופקידיו, יק"א, כי"ח, "עזרה", ו"המשרד הארץ

ערב מלחמת העולם הראשונה, ערך האיכר והסופר משה סמילנסקי מרחובות חשבון נפש ציבורי בעניין חשוב. סמילנסקי, איש העלייה הראשונה שנודע בשם העט "חוואג'ה מוסה", הצטער על כך שביישוב העברי דוברי הערבית הם מעטים, ונדירים אפילו יותר דווקא בקרב המשכילים וההנהגה:

במשך שלושים שנה לא למדנו את שפת הארץ. בכל הישוב העברי החדש אין אף 'מנין' אחד היודע קרוא וכתוב ערבית. דבר זה אולי יראה כאבסורד בעיני הקורא בחו"ל, אבל עובדה היא זו לבושתנו. רבים מאתנו יודעים לדבר ערבית, אבל גם זו ידיעה שטחית היא מאוד. רוב המדברים ערבית הם בני המון העם. האינטלגנציה שלנו - תושב הארץ זר הוא לה לגמרי. ולכן גם ידיעתם של 'יודעי' ערבית שטחית היא מאוד (כתבי משה סמילנסקי, יב: מאמרים, תל אביב 1937, עמ' 128).

אברהם אלמליח - מורה, חוקר, עיתונאי ואיש ציבור

ערבית בפי הטף (באדיבות "הגר" - חינוך יהודי אזרחי לשווייץ)

בירושלים ואף יצאו ממנה לסייע למתיישבים במושבות יהודה והדרום, בנגב, בחוף, בשרון, בערים רמלה ועזה, בעבר הירדן ובחורן. יצחק מלכיאל ואהרן מני מחברו פעלו אף הם ברחבי הארץ, ועסקו גם בחקר התרבות הערבית. גם בין שומרי המושבות נמצאו ספרדים: שלמה עבו מצפת בסג'רה, יוסף קסטל מחברו בחדרה ויעקב בן מימון זרמתי ודאוד אבו יוסף בפתח תקווה.

לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב־1908 יצאו מנהיגים ספרדים רבים בקריאה נרגשת לאחייהם האשכנזים לקבל עליהם את הנתינות העות'מאנית, ללמוד תורכית ואף להתגייס לצבא. אישים דוגמת הרב חיים בן עטר, ד"ר יצחק לוי ואלברט ענתבי סברו שהפגנת נאמנות לאימפריה תעלה את קרנו של היישוב היהודי ותסייע בהגשמת שאיפותיו הלאומיות. לוי וענתבי אף ביקשו להיבחר לפרלמנט העות'מאני כנציגי היישוב בארץ ישראל, אולם נכשלו בכך בשל מיעוט היהודים בעלי הנתינות העות'מאנית. הקונגרסים הציוניים שנערכו באותה שעה באירופה עוררו הדים בארץ ישראל ובאיסטנבול. עיתונאים ועסקני ציבור - בהם אברהם אלמליח, נסים יעקב מלול ושמעון מויאל - פעלו כדי לשכנע את ההנהגה הציונית לחבור אל הערבים כשותפים שווים בארץ ישראל, במסגרת תביעתם לעצמאות תחת הפדרציה העות'מאנית. הם קראו לעדן את ההתבטאויות הציוניות בקונגרסים כדי לחזק את

ישראל". רוב העולים האשכנזים בחרו להישאר נתינים של מדינות אירופה, ורק מעטים ביקשו ללמוד את השפה והתרבות הערבית (בין הבולטים שבהם היו אברהם שפירא, יצחק בן־צבי וכמה מאנשי "השומר").

היישוב "החדש" נזקק לפיכך לסיועם של העסקנים הספרדים, שהיו בקיאים בשפות הארץ ובהלכותיה ובעלי קשרים עם האוכלוסייה המקומית ועם השלטונות. לא אחת הם שאיתרו קרקעות פנויות ומוכרים פוטנציאלים, ניהלו את המשא ומתן עם בעליהם, חתמו עסקאות עמהם, פישרו במחלוקות, טיפלו בבירוקרטיה ולעתים אף רשמו את הקרקע על שמם כנתינים עות'מאניים. בין אלו היו משפחת עבו, שפעלה באזור צפת וסיעה לאנשי ראש פינה ויסוד המעלה, ובני משפחות מויאל, אמזלג ושלוש, שפעלו באזור יפו, בשפלת יהודה, בעמק יזרעאל ובגליל. אישים כמו יוסף נבון, נסים בכר, אלברט ענתבי, דוד ילון, משה מטלון, ד"ר יצחק לוי, יוסף אלישר ואחרים פעלו

"מורה" ללימוד ערבית מדוברת ארצישראלית, 1918

ירושלים, 1933: מפגש מנהיגים ערבים ויהודים (יושבים במרכז: ארלוזורוב וויצמן; עומדים, מימין: דוברי הערבית מ' שרת, י' בן־צבי וא' אלמליח)

משתלבים במרחב: טיול לכפר בגליל, 1924 (אוסף כהנא, יד בני צבי)

קול קורא לתרבות ערב: ענו, 1950 (אוסף אייכלר, יד בני צבי)

מוסדות חינוך בתוך הערים. בין המורים הבולטים היו יוסף מני מחברון שלימד בחברון, בירושלים, ברחובות, ביפו ובתל אביב (כולל בגימנסיה הרצליה); שלום סלים אלדאודי מצפת שלימד במוסדות כי"ח בטבריה ובירושלים וכן בצפת, ביסוד המעלה, בראש פינה, בעקרון, בראשון לציון, בגימנסיה הרצליה בתל אביב ובביה"ס הריאלי בחיפה; ניסים כרסנתי מיפו שלימד במוסדות כי"ח בדמשק, באלכסנדריה, בירושלים ובראשון לציון ובגימנסיה הרצליה; ושלמה אבולעפיה מטבריה שלימד במוסדות כי"ח בראשון לציון ויפו, ובבית הספר של "עזרה" ביפו. ידועים גם מורים לערבית ממוצא אשכנזי, אמנם ספורים, דוגמת אליהו ספיר בפתח תקווה וחיים קלר בראש פינה. בירושלים אף היו מורים ערבים ובהם מוסא אלעזרי, עלי אלרימאוי, אסכנדר ח'ורי וח'ליל אלסכאכני.

להכרת חיי הערבים ותרבותם

חלק מהמורים פעלו גם בשדות המחקר, הספרות והעיתונות. יוסף בר"ן מיוחס, שלימד ערבית במשך 40 שנה במוסדות כי"ח וב"אוולניה דה רוטשילד" בירושלים, ניהל קריירה ספרותית ועיתונאית פורה שהתמקדה ברובה בערבים ובערבית. הוא הרבה לכתוב בעיתונות בארץ ובגולה על הערבים ועל אורחות חייהם, ופרסם ספרים בנושאים אלו, שמקצתם עסקו בקשר בין היהודים לערבים. בין ספריו: אגדות הערבים על סיפורי התורה והנביאים, סדרת ספרים על חיי הערבים בשם "ילדי ערב", ספר "הספרות הערבית", ספר הלשון הערבית המדוברת, אסופת סיפורי ערב, ספר המשווה בין חיי הערבים לחיי היהודים בתקופת המקרא והתלמוד ועוד. הוא האמין כי הערבים הם אחים נאמנים לעם היהודי, וכי דרך הכרת שפתם ותרבותם יוכלו היהודים להעשיר את אלו שלהם.

בין החוקרים הבולטים היו אברהם שלום יהודה – חוקר שפות מזרחיות, ספרות ערבית והיסטוריה ערבית, ואחיו יצחק יחזקאל יהודה – מורה לערבית, חוקר ספרות ופולקלור ערביים ופרשן המקרא לאור השפה הערבית. בחקר המקרא לאור הערבית ובתרגום שירה ומשלים מערבית עסקו גם דוד ילון, דוד מויאל ובני משפחת מני: יצחק מלכיאל, יוסף ואהרן. ד"ר שמעון מויאל, שלמד אסלאם וספרות ערבית באוניברסיטת אל-אזהר בקהיר, פרסם תרגום חלקי של התלמוד לערבית בשנת 1909. שמואל בן שבת כתב בקביעות בעיתון "החירות" ידיעות, דיווחים ומאמרים פרשניים על הערבים. יוסף דוד ממן,

אמון הציבור הערבי ביהודים. מאמציהם לא נשאו פרי, וכן נכזבה תקוותם כי הכרת הערבים ותרבותם תקנה להם מקום מכובד בהנהגה הציונית.

לימוד ערבית – היכן ובידי מי?

ילדי הספרדים בערים למדו לרוב ערבית, הן בתלמודי התורה והן במוסדות החינוך של החברות הפילנתרופיות, ורבים מהם נחשפו לשפה בביתם. האשכנזים החרדים, שהיו אז כרבע עד שלישי מהאוכלוסייה, לא למדו ערבית במוסדותיהם. לפי מחקרו של יוסף שלמון, ניסיונות לקדם לימודי ערבית בקרב "היישוב הישן" שנעשו במימון הנדבן משה מונטיפיורי נתקלו בהתנגדות עזה. בשנות ה-70 וה-80 של המאה ה-19 ניסה הרב משה נחמיה כהניו לשלב לימודי ערבית במוסדות "עץ חיים", ללא הצלחה יתרה.

בבתי הספר של בני "היישוב החדש", שהיו ממעצבי התרבות העברית המתחדשת, למדו ערבית במידה מוגבלת. הנערות למדו פחות ערבית מהנערים. בבית הספר לבנים שהוקם ביפו ב-1892 (בתמיכת כי"ח וועד חובבי ציון), למדו ערבית, ערבית וצרפתית – אך בבית הספר לבנות למדו עברית וצרפתית בלבד. בבית הספר שהקים ישראל בלקינד ביפו ב-1889 למדו ערבית, אך הוא נסגר מקץ שנתיים וחצי. עם זאת, כאשר הוחלט לצמצם את מספר השפות שנלמדו ב"גימנסיה העברית הרצליה", הערבית נכללה בתכנית החדשה. ועד חובבי ציון ו"הפעול הצעיר" הפעילו בגימנסיה שיעורי ערב בערבית.

בכמה מבתי ספר העבריים שנפתחו בחיפה, בצפת ובירושלים למדו ערבית. כאשר חברת יק"א קיבלה את הסמכות על המושבות מפקידות הברון ב-1900, תביעתה היחידה בענייני חינוך הייתה להנהיג את לימוד הערבית בכל בתי הספר שבחסתה. ב-1912 ביטלה יק"א את הוראת הצרפתית והותירה את הערבית לבדה כשפה זרה במושבות, בהיקף של שלוש עד חמש שעות שבועיות. מעדות ב"ספר היובל של הסתדרות המורים" (ירושלים 1929) נראה כי סמוך לפרוץ מלחמת העולם הראשונה דעכו לימודי הערבית בכמה מהמושבות, הן בשל מחסור במורים והן בשל תחושת ההורים והמחנכים כי הישגי התלמידים בערבית נמוכים.

הספרדים פעלו לקידום ידיעת השפה והתרבות הערבית ביישוב העברי, בהוראה פורמלית בבתי הספר ובשיעורי ערב. לעתים קרובות נדדו המורים בין ערים ומושבות, ובין

"השומר": העברי החדש בלבוש הערבי האציל (עיצוב: מ' ומ' אלון)

"צויות אל עות'מאניה" – שגריר יהודי בעיתונות הערבית

הערבית כבסיס לתרבות עברית

מורים כמו יוסף מנן, שלום אלדאודי ושלמה אבולעפיה טענו שידועת הערבית עשויה לסייע ליהודים להתבסס במרחב, ולתמוך בתהליך החייאת השפה העברית ובהשגרתה כחלק מגיבוש הלאומיות. נסים מלול, לדוגמה, טען: "עלינו לבסס את לאומיותנו השמית ולא לטשטש בתרבות האירופית [...] על ידי הערבית נוכל ליצור תרבות עברית ממש". גופים ציוניים אירופיים כמעט שלא תמכו בפעילותם, והיו שטענו כי הם מעודדים התבוללות עם הערבים.

באפריל 1913 כוננו המורים הספרדים ביפו את "איגוד המורים העבריים לערבית", במאמץ לאחד את המורים לערבית ולקדם את לימודי הערבית בארץ. הם ניהלו דיונים פדגוגיים ולוגיסטיים בנוגע להיקף שעות הלימוד הנחוצות ולשיטות ההוראה, התלבטו בין הוראת ערבית ספרותית למדוברת ודנו בקשיים בהקניית ההגייה הנכונה של השפה, במחסור במורים ובספרי לימוד, במעמדה לעומת שפות מתחרות כמו תורכית ושפות אירופיות, ובתועלת שבה לתחייה העברית. על רקע ההתעצמות הפוליטית של הערבים הם דנו גם בדבר מטרת לימוד השפה: האם יש ללמוד ככלי בלבד, או כחלק מהבניית אוריינטציה תרבותית ופוליטית רחבה? מיסדי האיגוד סברו שאי ידועת הערבית מדדרת את היחסים עם הערבים, ויש לתקן זאת. בכך, אפשר לראות באותם מורים סוכן מרכזי לגישה ה"ספרדית" החיובית לאימפריה, לחברה הערבית, לתרבותה וללשונה.

סמילנסקי טען בדבריו כי "האנטלגנציה שלנו" אינה מכירה את התושב המקומי. מכאן שלא כלל במונח זה יהודים ספרדים, שמקומם בהנהגת התנועה הציונית דאז היה שולי. אליהו אלישר כתב כי "בימי השלטון העות'מני נהגו ראשי התנועה הציונית להיוועץ עם ראשי הספרדים בארץ ישראל. לאחר הכיבוש הבריטי נפסק נוהג זה" (לחיות עם פלשתינים, ירושלים תשנ"ז, עמ' 28). האם שיתופם של הספרדים בהנהגה הציונית יכול היה למתן את עוצמתו של הסכסוך בארץ ישראל בראשיתו? זאת אין לדעת. לאחרונה עלתה בכנסת הצעת חוק ללימוד ערבית מכיתה א'. האם דברי "חוואה' מוסה", שנכתבו לפני כמאה שנה, יזכו למענה?

שהיה לשונאי, פובליציסט ומתרגם, כתב בעיתונים "השקפה", "האור" ו"חירות". הסופרים יצחק שמי ויהודה בורלא כתבו על חיי הערבים ועל הפולקלור הערבי.

רבים מן המורים הספרדים היו גם עסקני ציבור פעילים. דוד לילן לימד ערבית בבתי ספר בירושלים ובסמינר העברי למורים (שבראשו עמד). הרב יוסף חי פאניז'ל, בנו של הראשון לציון הרב ר"מ פאניז'ל ומראשי העדה הספרדית בירושלים, לימד ערבית ותורכית בבית הספר למל, במסודות עזרה ובגימנסיה הרצליה. אהרן מני מחברון, משפטן לענייני קרקעות ופעיל ציוני, לימד ערבית בחברון וביפו בבתי ספר וכן בשיעורי ערב. בכור שלום שטרית, איש "הפועל הצעיר" ולימים שר המשטרה במדינת ישראל והשר הממונה על "משרד המיעוטים", לימד ערבית במסודות כ"ח בטבריה ובמנחמיה. אליהו לולו מחיפה לימד ערבית במנחמיה וביבנאל, ונעשה איש הקשר של המושבות עם ערביי הסביבה.

לקבוצת מורים ובה שמעון דוד מויאל, יעקב ויוסף אליהו שלוש ונסים מלול, היה תפקיד חשוב בזירת העיתונות. אנשיה תרגמו לעברית מאמרי דעה ודברי הסתה שהופיעו בעיתונות הערבית כדי לעורר את מודעות היישוב והנהגתו לחומרת הדברים ולהניע אותם לפעולה בנושא. הם פרסמו מאמרי תגובה בעיתונות הערבית בארץ ומחוצה לה, ונאבקו באפיקים משפטיים נגד עיתונים ערביים שהיו עוינים ליישוב – כפי שעשה שמואל בן שבת מול העיתון "אל-כרמל" בחיפה. שיא פועלם היה בהקמת אגודת "המגן" ב-1913. האגודה שאפה לשינוי יחסה של העיתונות הערבית ליישוב, לביסוס האגודה כגורם מקשר ומתווך בין היישוב היהודי כולו לשלטונות ולערבים, ולייסוד מועדונים ספרותיים משותפים עם הערבים. אנשי האגודה הקימו את "חברת ההדפסה הערבית" וייסדו ביפו את העיתון היהודי עברית "צויות אל-עות'מאניה" (קול עות'מאניה). העיתון ביקש להבהיר כי שאיפותיהם של היהודים אינן מתנגשות באלו של האימפריה העות'מאנית ובשאיפות הערבים עצמם. מדי פעם הצליחו חברי "המגן" לגייס דעת קהל אוהדת ממנהיגים ערבים, כמו אסעד שקירי וחאפט' בכ סעיד, ועורכי עיתונים נפוצים כגון "אל-אהראם".

לעיון נוסף

1. ח' אברהם, ייחוד והשתלבות: הנהגת הספרדים בירושלים בתקופת השלטון הבריטי תרע"ה-תש"ח 1917-1948, ירושלים 2000.
2. י' בצלאל, נולדתם ציונים: הספרדים בארץ ישראל בציונות ובתחייה העברית בתקופה העות'מאנית, ירושלים 2008.
3. ה' כהן, "חיו ומותו של היהודי-ערבי בארץ ישראל ומחוצה לה", בתוך: ע' שיף (עורך), מולדות בגולה: תפיסות של שייכות וזרות בתפוצה היהודית, שדה בוקר 2015, עמ' 171-200.
4. י' מנדל, "השפה הערבית", מפתח, 9 (אביב 2015), עמ' 31-52.
5. ר' שרעבי, היישוב הספרדי בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית 1893-1914, משרד הביטחון 1989.